

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Carl Knutsson

Att hjälpa utan att stjälpa

Materiell processledning och rättegångsfel

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Kandidatuppsats på juristprogrammet
15 högskolepoäng

Handledare: Jacob Öberg

Termin: HT 2019

Innehållsförteckning

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	2
FÖRKORTNINGAR	3
1 INLEDNING	4
1.1 Bakgrund	4
1.2 Syfte och problemformulering	5
1.3 Teori, metod och material	6
1.4 Avgränsning	7
1.5 Disposition	7
2 MATERIELL PROCESSLEDNING	9
2.1 Allmänna utgångspunkter för processledningen	9
2.1.1 Förberedelse	9
2.1.2 Huvudförhandling	10
2.2 Den materiella processledningens omfattning	11
2.2.1 Dispositiva tvistemål	11
2.2.2 Indispositiva tvistemål	12
2.3 Hållpunkter för processledningen	13
2.3.1 Yrkanden och grunder	13
2.3.2 Bevisning	14
2.3.3 Rättsfaktum	15
2.3.4 Tvingande lagstiftning och betydelsen av ombud	15
2.4 Något om problematiken kring materiell processledning	17
2.4.1 Rättens opartiskhet och materiell rådgivning	17
3 RÄTTEGÅNGSFEL	19
3.1 Utgångspunkter	19
3.2 Domvilla	19
3.3 Undanröjande och återförvisning	20
3.4 Inverkan på målets utgång	21

4	SAMBAND MELLAN MATERIELL PROCESSLEDNING OCH RÄTTEGÅNGSFEL	22
4.1	Inledande anmärkningar	22
4.1.1	Otydligheter och ofullständigheter	22
4.1.2	Särskilt om yrkanden	24
4.1.3	Övrig bristande processledning	26
5	AVSLUTANDE REFLEKTIONER	28
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	32
	RÄTTSFALLSFÖRTECKNING	34

Summary

In Swedish courtrooms judges has an obligation to direct the proceedings. This is mandatory not only during the preparatory proceeding but also during the main hearing. The purpose of the direction of proceedings is to ensure that the circumstances of the case is completely clarified. This is done by questions and remarks to the parties involved. The width of this responsibility is considered one of the most controversial aspects of Swedish procedural law, mainly because an extensive direction of proceedings may jeopardize the impartiality of the court. The aspects of how to direct the proceedings vary depending on whether the case is amendable to out-of-court settlement or not, there are however some guidance available for the courts to consult. The direction of proceedings extends to almost every action attributable to the parties and is thus applicable to e.g. motions as well as questions regarding evidence. Furthermore, it is affected by circumstances such as absence of attorneys or if the case is subject to imperative law.

An insufficient direction of proceedings may be considered as a procedural error. If the error has substantial bearing on the outcome, the case will be quashed and remanded to a lower court. In such cases, the error is regarded a grave procedural error. It is a difficult task to define when insufficient direction of proceedings is to be considered a grave procedural error. This is mostly because of the individual character of each case. Despite this problem, it is possible to distinguish a variety of situations in which faulty direction of proceedings should be regarded as a grave procedural error. These situations are often related to aspects of the parties motions, when the court is not acquainted with all facts due to a lack of direction. Considering the risk of a stiff procedure, a lack of comprehensive regulation on this matter is probably necessary. Although, the risk of impartiality is constantly present.

Sammanfattning

Under förberedelse och huvudförhandling i svenska rättssalar är domaren skyldig att bedriva så kallad materiell processledning, d.v.s. genom frågor och påpekanden se till att målet blir tillfredsställande utrett. Hur långt denna skyldighet sträcker sig hör till en av de mest debatterade frågorna inom processrätten, då långtgående processledning kan uppfattas som, eller rentav utgöra, opartisk rådgivning från domstolens sida. Processledningen ser olika ut beroende på om tvisten är dispositiv eller indispositiv, men det finns viss vägledning för domstolarna att luta sig mot. Eftersom processledningen ska tillämpas på i princip allt processmaterial som förekommer i en tvist tar den sig olika form då den täcker allt från avhjälpande av ett otydligt yrkande, till att förmå en part att förstå innebörden av principen om det bästa bevismedlet. Vidare kan processledningen påverkas av om parterna är representerade av ombud eller om målet rör tvingande lagstiftning till gagn för den ena parten.

En felaktig processledning kan aktualisera bestämmelserna om rättegångsfel. Om processledningen är så bristande att den inverkar på målets utgång, undanröjs domen och återförvisas till en lägre instans för erforderlig behandling. I ett sådant fall föreligger domvilla. Var gränsen för en bristande materiell processledning går är inte klart definierad, vilket har sin förklaring i att processledningen är en fråga om enskilda lämplighetsavvägningar på olika slags processmaterial. Trots svårigheterna är det möjligt att konstatera ett flertal situationer som bör föranleda att domvilla är för handen. Sådana situationer är ofta relaterade till att domstolen inte skaffat sig klarhet kring innebörden av parternas yrkanden. Att gränsen inte är glasklar är troligtvis en nödvändighet, då en alltför långtgående reglering på området riskerar att hämma processen. Samtidigt är risken för ett opartiskt agerande konstant överhängande.

Förkortningar

HD	Högsta domstolen
JT	Juridisk Tidskrift
NJA	Nytt juridiskt arkiv
Prop.	Proposition
RB	Rättegångsbalken (1942:740)
SOU	Statens offentliga utredningar
SvJT	Svensk Juristtidning

1 Inledning

1.1 Bakgrund

I ett dispositivt tvistemål i en svensk tingsrätt är det parterna som sätter ramen för processen. Den så kallade dispositionsprincipen innebär att parterna, och inte rätten, bestämmer vilka rättsliga mellanhavanden processen ska innefatta.¹ Samtidigt är domstolen skyldig att genom så kallad materiell processledning säkerställa att tvistefrågorna i ett mål blir helt klarlagda. Den materiella processledningen rör processmaterialet i tvisten, och innebär i korthet att rätten aktivt ska efterforska huruvida det föreligger enighet eller oenighet mellan parterna. Rättens undersökning omfattar yrkanden och rättsfakta, men även övriga sakförhållanden av betydelse för avgörandet.² Den materiella processledningen ska inte förväxlas med den formella processledningen, som i stället rör processens yttre förlopp. Exempel på formell processledning är rättens utfärdande av kallelser och förelägganden.³

För att kort belysa den historik kring området som är nödvändig för att förstå ämnets kontroversiella inslag, bör det nämnas att det i rättegångsbalken (RB) ursprungligen saknades reglering för hur processledningen skulle bedrivas.⁴ Ett första steg mot att reglera processledningen togs i och med 1971 års ändringar i rättegångsbalken. I och med ändringarna föreskrevs en skyldighet för rätten att under förberedelsen avhjälpa otydligheter eller ofullständigheter i parternas framställningar, och att klargöra allt som parterna vill åberopa i målet. 1987 antogs ytterligare ändringar som en konsekvens av rättegångsutredningen.

¹ Fitger m.fl. Rättegångsbalken, kommentaren till 17 kap. 3 §, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019.

² Fitger m.fl. Rättegångsbalken, kommentaren till 42 kap. 8 §, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019.

³ Ekelöf, Edelstam, Boman (1998) s. 45.

⁴ Fitger m.fl. Rättegångsbalken, kommentaren till 42 kap. 8 §, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019.

Ändringarna innebar en mer långtgående processledning genom en skyldighet att också vägleda parterna vid talans utförande. I samband med framväxten av regleringen kring processledningen uppstod en diskussion kring dess omfattning. Rättens intresse av ett opartiskt anseende behövde balanseras mot kravet på en effektiv process.⁵ Vid materiell processledning finns nämligen en risk att domaren ägnar sig åt en form av opartisk rådgivning, då klargörandet av det materiella innehållet kan uppfattas som att domaren lägger sig i vad som är civilrättsligt relevant.⁶

Högsta domstolen har i ett antal avgöranden konstaterat att en bristande materiell processledning hos underrätterna kan utgöra rättegångsfel.⁷ Den materiella processledningen har på grund av det ovan anförda länge varit ett omdiskuterat och kontroversiellt inslag i domarens handläggning av mål. Diskussionen har kretsat kring om domaren överhuvudtaget ska ägna sig åt denna form av processledning, och även om hur denna processledning får och bör bedrivas. Frågor kring i vilken utsträckning rätten på detta sätt ska lägga sig i processen genom att berika eller begränsa processmaterialet hör därför till de mest omdiskuterade inom hela processrätten.⁸ Värt att notera är att processledningens koppling till rättegångsfel inte varit föremål för någon omfattande redogörelse, vilket är ett av skälen till valet av uppsatsens frågeställning. Framställningen eftersträvar därför att kartlägga vilka omständigheter eller handlingar som konstituerar rättegångsfel, och när dessa är hänförliga till domstolarnas processledning.

1.2 Syfte och problemformulering

Syftet med uppsatsen är att utreda i vilken utsträckning bristande materiell processledning kan och bör utgöra rättegångsfel i civilrättsliga tvistemål.

⁵ Fitger m.fl. Rättegångsbalken, kommentaren till 42 kap. 8 §, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019.

⁶ Westberg (2013) s. 335.

⁷ Se t.ex. NJA 2018 s. 1062 och NJA 2014 s. 212.

⁸ Prop. 1986/87:89 s. 103.

1.3 Teori, metod och material

Materiell processledning är ett viktigt inslag i det civilrättsliga tvistemålsförfarandet. Processledningen innebär en balans mellan effektivitet och opartiskhet, vars samband är av intresse att utreda. Utgångspunkten för besvarandet av frågeställningen är studier av lagstiftning, rättspraxis, lagförarbeten och doktrin. Metoden tillskrivs traditionellt namnet rättsdogmatisk metod.⁹ För att förstå den materiella processledningens omfattning och dess förhållande till rättegångsfel krävs emellertid ett kritiskt förhållningssätt till rättskällorna. Den materiella processledningen och rättegångsfel har behandlats relativt utförligt i doktrinen. Peter Westberg har ingående diskuterat aspekterna av den materiella processledningen och i synnerhet dess relation till rättegångsfel.¹⁰ Processledningens olika perspektiv har även diskuterats av ett flertal jurister, däribland Ekelöf, Edelstam och Boman.¹¹ Lindell bör slutligen nämnas för sitt bidrag till debatten.¹²

Åsikterna kring omfattningen av den materiella processledningen är många, och olika ståndpunkter presenteras i de olika rättskällorna. Lagstiftningen på området är sparsamt utformad och ger inte ensamt svar på frågeställningen. Förarbetena ger en relativt omfattande redogörelse för processledningens syfte och omfattning, men ingen klar vägledning i vad som bör betraktas som en otillåten processledning. Eftersom korrelationen mellan materiell processledning och rättegångsfel således är beroende av hur domstolarna faktiskt tillämpar processledningsbestämmelserna, är den praxis som finns av särskild betydelse för besvarandet av frågeställningen. Högsta domstolen är därmed avgörande för tolkningen av när processledningen ska anses vara bristande. Eftersom processledningen ska tillämpas på allt processmaterial finns inte praxis som behandlar alla möjliga situationer. Denna komplexitet gör att den bild som praxis presenterar av rättsläget är i behov av att

⁹ Kleineman (2018) i Juridisk Metodlära, s. 21.

¹⁰ Westberg (1988)

¹¹ Ekelöf, Edelstam, Boman (1998)

¹² Lindell (2017)

kompletteras av exempelvis juridisk litteratur på området. Slutsatser kring vad som kan utgöra bristande materiell processledning kan också dras med hänvisning till rättsliga principer och tolkningsmodeller.

1.4 Avgränsning

Uppsatsen syftar till att ge en grundläggande förståelse för den materiella processledningen och förfarandet kring rättegångsfel och behandlar dessa områden översiktligt. En ingående redogörelse finns i den juridiska litteraturen.¹³ Uppsatsen redogör endast för förfaranden i civilrättsliga tvistemål. Inom civilrätten har domstolen ett stort skönsmässigt bedömningsutrymme vid sin processledning, vilket leder till problem med gränsdragningen för tillåten processledning. Det finns även processledningsbestämmelser för andra typer av förhandlingar, men ett redogörande för dessa är omfattande och faller utanför ramen för föreliggande arbete.

Rättspraxis på området är relativt omfattande, och ett urval har gjorts genom att beakta de fall som tydligast förklarar vilka omständigheter kring processledningen som utgör rättegångsfel.

1.5 Disposition

I det andra kapitlet presenteras inledningsvis de allmänna utgångspunkterna rörande materiell processledning. Kapitlet tar upp lagregleringen avseende materiell processledning, följt av en redogörelse för vilka faktorer som påverkar omfattningen av processledningen. Kapitlet avslutas med en beskrivning av den problematik som är kopplad till domstolarnas processledande verksamhet. Tredje kapitlet beskriver till att börja med förutsättningarna för konstaterande av ett rättegångsfel och beskrivning och förklaring av relevanta lagbestämmelser för domvilla, varefter de

¹³ Se t.ex. Westberg (1988), Welamson, Munck (2019)

processuella åtgärderna undanröjande och återförvisning behandlas. Kapitlet avslutas med en redogörelse för vad inverkan på målets utgång innebär.

I det fjärde kapitlet beskrivs de kopplingar som finns mellan materiell processledning och domvilla. Beskrivningen följs av en kartläggning av vilka förutsättningar som bör vara för handen för att konstituera domvilla till följd av bristande materiell processledning. I det femte och avslutande kapitlet analyseras sambandet mellan materiell processledning och domvilla utifrån uppsatsens frågeställning.

2 Materiell processledning

2.1 Allmänna utgångspunkter för processledningen

Domare vid svenska domstolar har enligt rättegångsbalkens processledningsbestämmelser en skyldighet att bringa klarhet i parternas processföring.¹⁴ En domare är inom ramen för den materiella processledningen på olika sätt skyldig att reda ut vad som är tvistigt mellan parterna. Processledningen innefattar bland annat att ta reda på vad parterna yrkar, åberopar och invänder i ett tvistemål.¹⁵ Rätten kan genom processledningen såväl begränsa som berika processmaterialet, exempelvis genom att tillåta ett nytt yrkande eller avvisa av endera parterna åberopad bevisning.¹⁶ Processledningen är i huvudsak domarens ansvar, men kan även bedrivas av övriga ledamöter i rätten. Rätten är skyldig att bedriva materiell processledning under både förberedelse och huvudförhandling. Formerna för processledningen under förberedelse regleras i 42 kap. 8 § 2 st. och för huvudförhandling i 43 kap. 4 § 2 st. rättegångsbalken.¹⁷ Ytterligare bestämmelser avseende processledning finns utspridda i RB.

2.1.1 Förberedelse

Den materiella processledningen är viktig för en effektiv handläggning hos domstolarna.¹⁸ Det har anförts att dess centrala syfte är att säkerställa huvudförhandlingens koncentration, givet bestämmelsens placering i

¹⁴ SOU 1982:26 s. 101.

¹⁵ Westberg (2013) s. 335.

¹⁶ Ekelöf, Edelstam, Boman (1998) s. 46.

¹⁷ Westberg (2013) s. 335.

¹⁸ Lindell (2017) s. 357.

lagtexten.¹⁹ Processledningsbestämmelsen avseende förberedelsestadiet har följande lydelse:

Rätten skall, allt efter målets beskaffenhet, vid förberedelsen verka för att tvistefrågorna blir klarlagda och att parterna anger allt som de vill åberopa i målet. Rätten skall genom frågor och påpekanden försöka avhjälpa otydligheter och ofullständigheter i parternas framställningar.²⁰

Vad som avses med otydligheter är exempelvis att käranden i ett mål inte tydliggör vilka omständigheter som åberopas. Det kan röra sig om ett skadeståndsmål där käranden inte tydligt pekar ut vem vederbörande anser förfarit vårdslöst. Ofullständigheter syftar i sin tur på att något saknas i en grund eller invändning, exempelvis att tid och plats för en rättshandling inte anges.²¹

2.1.2 Huvudförhandling

Då ett mål har kommit så långt som till huvudförhandling har det framhållits att materiell processledning i princip inte ska behöva bedrivas.²² Det föreligger emellertid olika åsikter kring behovet av processledning när målet nått så långt. Enligt förarbetena bör som utgångspunkt materiell processledning bedrivas i större omfattning under förberedelsen. Nytt processmaterial som tillkommer under huvudförhandlingen kan innebära olägenheter för rätten, främst i form av tidsutdräkt. Målet bör även vara klarlagt efter förberedelse ägt rum. Med anledning av detta är 43 kap. 4 § 2 st. mer restriktivt utformad än 42 kap. 8 § 2 st.²³ Bestämmelsen som avser processledningen under huvudförhandling har följande lydelse:

Rätten skall också se till att målet blir utrett efter vad dess beskaffenhet kräver och att inget onödigt dras in i målet. Genom frågor och påpekanden skall rätten försöka avhjälpa otydligheter och ofullständigheter i de uttalanden som görs.²⁴

¹⁹ Ekelöf, Edelstam, Boman (1998) s. 46.

²⁰ 42 kap. 8 § 2 st. RB

²¹ Lindell (2017) s. 357.

²² Zacharias, Gränsen mellan materiell processledning och materiell rådgivning, SvJT 2002 s. 738.

²³ Lindell (2017) s. 357.

²⁴ 43 kap. 4 § 2 st. RB

Trots bestämmelsen restriktiva utformning visar sig inte sällan behovet av materiell processledning även under huvudförhandlingen. Nya yrkanden, tillägg eller ändringar av talan som inte ska avvisas är exempel på orsaker.²⁵ Om det således inte framgår huruvida en under förberedelsen åberopad grund vidhålls under huvudförhandlingen bör rätten klargöra situationen.²⁶ Det har även anförts att ambitionsnivån för rättens processledning inte bör vara lägre endast för att det rör sig om en huvudförhandling.²⁷

2.2 Den materiella processledningens omfattning

Den materiella processledningen ska bedrivas på i stort sett allt processmaterial som förekommer. Processledningen omfattar därför i princip allt från yrkanden och rättsfakta, till frågor om bevisbörda och beviskrav. Omfattningen av den materiella processledningen är som nämnts omdiskuterad eftersom den aktualiserar ett flertal frågor rörande domarens processledande verksamhet, som exempelvis rättens opartiskhet.²⁸ Processledningens omfattning ska framför allt präglas av omständigheterna i det enskilda målet och den enskilda situationens karaktär och påverkas därför av ett flertal faktorer.²⁹

2.2.1 Dispositiva tvistemål

Beträffande dispositiva mål bör processledningen begränsas till att omfatta ett klargörande av vad parterna vill yrka, åberopa och vilken bevisning de vill presentera.³⁰ Skälet är enligt motiven att processledningen måste bedrivas med stor hänsyn till dispositionsprincipen, samt att rätten dessutom

²⁵ Brolin m.fl. (2019) s. 33.

²⁶ NJA 1985 s. 738.

²⁷ Brolin m.fl. (2019) s. 33.

²⁸ Lindell (2017) s. 357.

²⁹ Prop. 1986/87: 89 s. 105.

³⁰ Prop. 1986/87: 89 s. 106.

i dispositiva tvistemål är förhindrad att självant inhämta bevisning.³¹ Begränsningen av processledningen ska emellertid inte betraktas som att en passiv domarroll förespråkas, utan domstolen måste ingripa för att avhjälpa otydligheter och ofullständigheter. Det ankommer på rätten att snabbast möjligt under förberedelsen klarlägga i vad mån det föreligger oenighet mellan parterna, inte bara i fråga om yrkanden och rättsfakta utan även andra omständigheter av betydelse.³²

Trots dispositionsprincipen omfattar processledningen inte bara avhjäljande av otydligheter, utan det kan även bli fråga om att rätten föranleder parterna att föra in nytt material i den pågående tvisten. Det nya materialet kan exempelvis vara yrkanden, grunder och bevisning. Vad avser nya yrkanden och återopanden torde krävas att det nya materialet ligger så nära till hands att det närmast framstår som ett misstag att parten inte själv lyft fram dem. Domstolen måste även i varje fall noga överväga huruvida en berikande processledning är förenligt med kravet på opartiskhet.³³

2.2.2 Indispositiva tvistemål

Processledningen i indispositiva tvistemål har andra utgångspunkter. I sådana mål har domstolen större möjligheter att ta in material som inte parterna själva återopat. Rätten kan exempelvis ex officio föra in rättsfakta och förordna om bevisupptagning.³⁴ Det har sin förklaring i att parterna enligt förarbetena inte själva på ett tillfredställande sätt kan beakta alla berörda intressen. Det ska emellertid inte förstås som att processen måste få inkvisitoriska drag. Enligt motiven är det istället lämpligt att parterna själva i likhet med de dispositiva målen i första hand ansvarar för utredningen i målet.³⁵ Processledningen torde därför initialt vara snarlik den i dispositiva

³¹ Se 35 kap. 6 § RB.

³² Prop. 1986/87:89 s. 106. Se även Fitger m.fl., Rättegångsbalken, kommentaren till 42 kap. 8 §, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019. Se även NJA 1987 s. 766.

³³ SOU 1982:25 s. 103. Se även Fitger m.fl., Rättegångsbalken, kommentaren till 42 kap. 8 §, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019.

³⁴ Ekelöf, Edelstam, Boman (1998) s. 47.

³⁵ Prop. 1986/87:89 s. 108.

mål. Först när parterna inte vill eller förmår ta fram tillräckligt material bör domstolen ingripa och inhämta de material den finner lämpligt.³⁶ Det är av stor vikt att parterna underrättas om det material domstolen inhämtat, eftersom parterna annars riskerar att sväva i okunnighet om grunder för talan.³⁷

2.3 Hållpunkter för processledningen

Eftersom processledningen i stor omfattning är präglad av enskilda omständigheter är det av relevans att försöka urskilja några stödjepunkter för hur processledningen bör bedrivas. Det finns ett flertal sådana hållpunkter, mer eller mindre omdiskuterade, som vägleder domaren i dennes processledande verksamhet.

2.3.1 Yrkanden och grunder

Redan vid stämningsansökan har domstolen att genom materiell processledning avhjälpa eventuella brister, enligt 42 kap 3 § RB. Bestämmelsen tar dock sikte på allvarliga fel som står i vägen för tredskodom, varför mindre betydande brister i stället måste avhjälpas under förberedelsen.³⁸ Under förberedelsen kan en sådan brist vara ett otydligt yrkande. De möjligheter som står till buds vid ett otydligt yrkande är att antingen tolka yrkandet eller utöva processledning. Det finns anledning att utöva materiell processledning vid en sådan situation. Om domstolen istället tolkar yrkandet finns risk att motparten överraskas av en tolkning som denne inte kan bemöta. Om domstolen dessutom framför den tolkning de gjort till motparten riskerar rätten att uppfattas som partisk.³⁹

³⁶ Fitger m.fl., Rättegångsbalken, kommentaren till 42 kap. 8 §, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019.

³⁷ Se t.ex. NJA 1993 s. 331.

³⁸ Ekelöf, Edelstam, Boman (1998) s. 47.

³⁹ Ekelöf, Edelstam, Boman (1998) s. 48.

Andra processledningsåtgärder relaterade till yrkanden och grunder är att rätten enligt 13 kap. 3 § RB begränsar en parts möjligheter att ändra sin talan. Domaren kan härigenom begränsa processmaterialet genom att inte animera åberopanden och yrkanden som inte är tillåtna.⁴⁰ Rätten kan vidare begränsa processmaterialet genom vad som stadgas i 35 kap. 7 § RB. Om en part exempelvis åberopar bevisning för att styrka en omständighet som inte är av betydelse för målet får rätten avvisa bevisningen.⁴¹ Däremot ankommer det på rätten att se till att parterna får allt material de vill åberopa prövat i tingsrätten. Det är viktigt eftersom möjligheterna att åberopa nya omständigheter och bevis i högre rätt är kraftigt begränsade i dispositiva tvistemål. En part riskerar med andra ord att drabbas av rättsförluster för att denne inte insett betydelsen av en omständighet. Får parten inte med processhandlingen riskerar den också att omfattas av rättskraftens preklusionsverkan. Följden blir att exempelvis grunder, invändningar och nya yrkanden inte kan åberopas i en ny rättegång. Yrkar käranden exempelvis på hävning, men att det inte tydligt framgår om vederbörande även yrkar prisavdrag bör domaren genom materiell processledning klargöra situationen.⁴²

2.3.2 Bevisning

Domstolen bör enligt förarbetena vara aktiv för att precisera bevisteman.⁴³ Åberopande av bevismedel ankommer visserligen på parterna i målet, men det har framförts att rätten bör ge parterna incitament att åberopa exempelvis ett vittne som gjort värdefulla iakttagelser.⁴⁴ Rätten ska vidare, trots att åberopande av muntlig bevisning ankommer på parterna själva, verka för att parterna iakttar principen om det bästa bevismedlet.⁴⁵ Domstolen måste kunna påpeka att bevis för ett påstående ska presenteras

⁴⁰ Lindell (2017) s. 358.

⁴¹ Ekelöf, Edelstam, Boman (1998) s. 46.

⁴² Lindell (2017) s. 359.

⁴³ SOU 1982:26 s. 135.

⁴⁴ Ekelöf, Edelstam, Boman (1998) s. 54.

⁴⁵ NJA 2018 s. 1062.

för att godtas av rätten. Vad gäller domstolens rätt att i uppenbara fall påpeka att en parts framlagda bevisning är otillräcklig är omdiskuterad. I rättegångsutredningen konstaterade man att ett sådant påpekande gränsar mot materiell rådgivning och därför riskerar att skada domstolens opartiska anseende.⁴⁶

2.3.3 Rättsfaktum

Rätten ska inte fråga efter rättsfakta som inte åberopas av parterna själva. Det är inte domarens uppgift att efterforska vilka rättsfakta som potentiellt kan åberopas av parterna. Det har anförts av dem som förespråkar en långtgående processledning att efterforskningsförbudet gäller ett helt rättsfaktum och inte delmoment i ett rättsfaktum. Motiveringen är att kompletterande frågor avseende rättsfakta i vissa fall bör ställas, då parten inte kan vinna bifall utan att rättsfaktumet är fullständigt.⁴⁷ Domarens val av processledande åtgärd är som nämnts bunden av kontexten den ska tillämpas i, varför det ibland är bättre att ställa direkta frågor än att försöka utläsa partsviljan ur ett otillräckligt underlag. Ibland kan det istället vara lämpligare att genom frågor ringa in parternas inställning till den grad att parterna själva förstår att ett åberopande krävs.⁴⁸

2.3.4 Tvingande lagstiftning och betydelsen av ombud

Om målet rör ett rättsområde med tvingande lagstiftning till gagn för en hjälpbehövande part bör det enligt förarbetena återspeglas i processledningen.⁴⁹ I ett sådant mål har domstolen starka skäl att ifrågasätta huruvida ett uteblivet åberopande av relevanta rättsfakta enligt en tvingade

⁴⁶ Fitger m.fl., Rättegångsbalken, kommentaren till 42 kap. 8 §, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019.

⁴⁷ Lindell (2017) s. 359.

⁴⁸ Lindell (2017) s. 359.

⁴⁹ Prop. 1986/87:89 s. 106.

regel verkligen stämmer överens med partens vilja. Samtidigt ställs samma krav på domstolens opartiskhet som vid en tvist rörande dispositiv lagstiftning.⁵⁰

Enligt förarbetena är det vanskligt att låta processledningens omfattning styras av om parterna företräds av juridiskt skolade ombud. Faktorer som möjlighet att få rättshjälp och ersättning spelar dock in, och generellt hävdas att en part inte ska behöva lida för att denne valt att tvista utan ombud.⁵¹ HD har exempelvis i ett mål konstaterat att tingsrätten, med hänsyn till de uppgifter som fanns om svarandes personliga förhållanden, borde ha senarelagt huvudförhandlingen och sett till att denne fick möjlighet att ansöka om rättshjälp. Av fallet framgår även att det bör ställas högre krav på processledningens omfattning i det fall ena parten saknar ombud.⁵² Inte heller bör parten drabbas av att denne företräds av ett mindre skickligt ombud, eftersom rätten i ett mål bör ta upp vad ombudet missat genom materiell processledning.⁵³ Med det konstaterat bör dock en part som företräds av rättsbildat ombud ha goda förutsättningar att göra rättsliga överväganden, varför behov av upplysning om rättsläget generellt endast kan komma att bli aktuellt i förhållande till parter utan ombud.⁵⁴ Sammantaget blir parternas ombud och dess skicklighet i stället omständigheter som automatiskt reglerar processledningens omfattning.⁵⁵

⁵⁰ Fitger m.fl., Rättegångsbalken, kommentaren till 42 kap. 8 §, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019.

⁵¹ Fitger m.fl., Rättegångsbalken, kommentaren till 42 kap. 8 §, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019

⁵² NJA 1995 s. 571.

⁵³ SOU 1982:26 s. 121.

⁵⁴ Sunnqvist, Allmän domstols officialprövning, materiella processledning och upplysande verksamhet i konsumenttvister, JT 2010/11, s. 169.

⁵⁵ Fitger m.fl., Rättegångsbalken, kommentaren till 42 kap. 8 §, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019.

2.4 Något om problematiken kring materiell processledning

Den materiella processledningen är viktig för att undvika materiellt oriktiga domar och bidra till civilprocessens handlingsdirigerande funktion.⁵⁶ Processledningen ska emellertid bedrivas med beaktande av å ena sidan kravet på en effektiv process, å andra sidan kravet på rättens objektivitet och opartiskhet. Den materiella processledningen är därför som tidigare nämnts kontroversiell och omdiskuterad. Ett av skälen till detta är att domstolarna lämnas ett relativt stort skönsrätt utrymme att avgöra hur pass omfattande processledningen ska vara.⁵⁷ Åsikterna kring hur långtgående den bör vara varierar, men i förarbetena uttalas en uppfattning om att det bör sättas relativt snäva gränser för domarens undersökningsplikt.⁵⁸

2.4.1 Rättens opartiskhet och materiell rådgivning

Domarens opartiskhet är av central betydelse i det kontradiktoriska tvistemålsförfarandet.⁵⁹ Det är under målets handläggning viktigt att domaren inte skapar sig en förhandsuppfattning om målets utgång. Inte heller får domaren styras av en uppfattning om vem vederbörande vill ska stå som vinnande part. Det är även angeläget att domaren inte ger sken av att gynna en part på den andres bekostnad. Domaren får således varken vara partisk eller på något vis framstå som partisk. En av riskerna med en långtgående materiell processledning är att processledningen övergår i rådgivning. Domaren kan exempelvis ge en anvisning om hur en part bör lägga upp sin talan, och därigenom ge motparten anledning att ifrågasätta domarens opartiskhet.⁶⁰ Om domstolen exempelvis tar upp frågan om en part vill åberopa andra alternativa grunder än de parten uttryckligen

⁵⁶ NJA 2018 s. 1062.

⁵⁷ Zacharias, Gränsen mellan materiell processledning och materiell rådgivning, SvJT 2002, s. 737.

⁵⁸ Prop. 1986/87:89 s. 105.

⁵⁹ Westberg (2013) s. 335.

⁶⁰ Westberg (2013) s. 335.

åberopat måste rätten noga överväga om det är förenligt med domstolens opartiskhet.⁶¹ Eftersom ramarna för rättens processledning inte är helt definierade finns därmed en risk att processledningen blir för långtgående. Sådana övertramp från domstolens sida händer inte alltför sällan, och det finns en benägenhet från ombuden att inte protestera.⁶²

Det är svårt att dra en tydlig skiljelinje mellan omständigheten att domaren klarlägger innehållet i en parts talan och den att domaren ger råd om hur parten bör utforma sin talan. Det har anförts att dessa omständigheter försvårar processledningen såtillvida att förbudet mot förhandsuppfattningar kan förhindra domaren att bedriva en professionell processledning. Domaren behöver sätta sig in i tvistens karaktär för att under målet kunna ställa relevanta frågor och förstå parternas inställning.⁶³

⁶¹ Fitger m.fl., Rättegångsbalken, kommentaren till 42 kap. 8 §, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019.

⁶² Zacharias, Gränsen mellan materiell processledning och materiell rådgivning, SvJT 2002, s. 740

⁶³ Westberg (2013) s. 336

3 Rättegångsfel

3.1 Utgångspunkter

Ett exempel på ett rättegångsfel till följd av bristande materiell processledning är NJA 1976 s. 289 där HD återförvisade målet till hovrätten för erforderlig behandling. Skälet var att hovrätten enligt HD förorsakat ett rättegångsfel i och med dess processledning vid behandlingen av målet. Fallet redovisas under punkt 4.2.1. I rättegångsbalken görs en distinktion mellan materiella och processuella fel, där materiella fel rör avgörandet av själva saken.⁶⁴ Rättegångsfel är istället ett processuellt fel, och kan allmänt beskrivas som ett fel av domstolen vilket har sin grund i ett åsidosättande eller felaktig tillämpning av en processuell regel. Ett rättegångsfel kan och bör betraktas som grovt om en särskilt viktig regel åsidosatts, men beträffande det ordinära rättsmedelsförfarandet görs i lagen ingen åtskillnad mellan grova och icke grova rättegångsfel. Särskilt viktiga regler är sådana vars åsidosättande påverkar utgången i målet, exempelvis domstolens skyldighet att ta ställning till samtliga yrkanden. Ett grovt rättegångsfel benämns även domvilla.⁶⁵

3.2 Domvilla

Bestämmelser om klagan över domvilla återfinns i 59 kap. 1 § RB, vari dom som vunnit laga kraft ska undanröjas efter klagan. Paragrafen tar i första till tredje punkterna sikte på de fall där målet tagits upp till prövning trots rättegångshinder, där dom givits mot någon som inte varit rätteligen stämmd eller där det inte framgår av domen hur rätten har dömt i saken. Paragrafen tar i sin fjärde punkt även sikte på andra grova rättegångsfel, vilka de än må vara, som kan antas ha inverkat på målets utgång. Exempel på sådana fel är

⁶⁴ Lindell (2017) s. 475.

⁶⁵ Welamson, Munck (2019) s. 227.

att rätten dömer över annat än vad parts talan omfattar, eller underlåter att hålla huvudförhandling.⁶⁶ Det ska emellertid betonas att klagan enligt fjärde punkten som grundas på en omständighet som inte tidigare åberopats i målet skall avvisas, med undantag för om parten varit förhindrad att åberopa omständigheten eller haft giltig ursäkt att inte göra det.⁶⁷

3.3 Undanröjande och återförvisning

Av 50 kap. 26 § RB framgår det att hovrätten utan yrkande ska undanröja en tingsrätts dom, om domvilla som stadgas i 59 kap. 1 § 1–3 RB har förekommit. Ett undanröjande innebär att tingsrättens avgörande genom beslut av hovrätten fråntas sin giltighet, utan att hovrätten själv sätter något nytt avgörande i dess ställe. Domen ska även enligt 50 kap. 27 § RB undanröjas om en jävstalan mot en tingsrättsdomare bifalls i hovrätten.⁶⁸

Förekommer i tingsrätten däremot annat fel än de som kan utläsas av 26 § eller 27 §, får hovrätten endast undanröja tingsrättens dom om felet kan antas ha inverkat på målets utgång och inte utan väsentlig olägenhet kan avhjälpas i hovrätten. Denna tredje typ av rättegångsfel stadgas i 50 kap. 28 § RB, och avser de rättegångsfel som inte faller under 59 kap. 1 § 1–3 RB. Ett undanröjande som inte baseras på att tingsrätten varit obehörig eller inte borde tagit upp målet till prövning, ska förenas med återförvisning till tingsrätten enligt bestämmelsen i 50 kap. 29 § RB. HD har samma möjligheter till undanröjande och återförvisning av lägre rätters avgöranden i och med bestämmelsen i 55 kap. 15 § RB. Bestämmelsen i 50 kap. 28 § RB uppställer således två förutsättningar som måste vara uppfyllda för att hovrätten ska kunna undanröja tingsrättens dom. För det första krävs att felet kan antas ha inverkat på målets utgång, och för det andra att felet inte utan väsentlig olägenhet kan avhjälpas i hovrätten.⁶⁹

⁶⁶ Welamson, Munck (2019) s. 228.

⁶⁷ Se 59 kap. 1 § RB.

⁶⁸ Welamson, Munck (2019) s. 112-113.

⁶⁹ Welamson, Munck (2019) s. 115.

3.4 Inverkan på målets utgång

Att ett fel kan antas ha inverkat på målets utgång innebär enligt terminologin ett beviskrav. Även om beviskravet är vagt tycks det krävas att det framstår som övervägande sannolikt att utgången i målet påverkats av felet i fråga.⁷⁰ Enligt NJA 1991 s. 783 med efterföljande avgöranden finns numera en presumtion för inverkan på målets utgång vid rättegångsfel som innebär åsidosättande av en väsentlig rättssäkerhetsgaranti. Det problematiska i fallet var att två nämndemän inte deltagit i avgörandet. HD konstaterade att det vore riskabelt att göra antagandet att nämndemännens frånvaro inte hade påverkat utgången i målet. Inverkan på målets utgång diskuteras även i NJA 2004 s. 561 där HD anför att det krävs positivt stöd för att utgången i det konkreta fallet skulle ha blivit densamma för att bryta presumtionen.⁷¹

För undanröjande krävs vidare att felet inte utan väsentlig olägenhet kan avhjälpas i hovrätten. Ett fel bör rimligen kunna avhjälpas i hovrätten om målet där kan handläggas på ett sådant sätt att felet därefter kan anses ha blivit åtminstone i huvudsak överspelat. Med ett sådan resonemang är exempelvis bristande domförhet inte ett sådant fel som kan avhjälpas. Avhjälpandet måste också kunna ske utan väsentlig olägenhet. En sådan bedömning får ta fasta på omständigheterna i det enskilda fallet, med hänsyn till exempelvis processuella komplikationer för hovrätten samt den olägenhet en part drabbas av när dennes mål blir tillfredställande handlagt först i hovrätten.⁷²

⁷⁰ Welamson, Munck (2019) s. 115-116.

⁷¹ NJA 2004 s. 561, se även Lindell (2017) s. 477.

⁷² Welamson, Munck (2019) s. 118.

4 Samband mellan materiell processledning och rättegångsfel

4.1 Inledande anmärkningar

Som framgått har bristande materiell processledning i vissa fall bedömts utgöra rättegångsfel. Det bör inledningsvis konstateras att eftersom den materiella processledningens omfattning är en fråga om lämplighet i det enskilda fallet finns ingen tydlig skiljelinje. Att fastställa ett samband mellan processledning och rättegångsfel är därför inte okomplicerat, eftersom flera lösningar ofta är tillämpliga utan att strida mot processledningsföreskrifter eller praxis på området. Det bör alltså för ett rättegångsfel krävas att de processledande åtgärderna står i direkt konflikt med processledningsreglerna eller framstår som klart olämpliga eller oöverbärgda. För domvilla bör dessutom krävas att felet inverkat på målets utgång. Domstolen kan inte anses ansvarig endast på den grund att man valt en viss processledningsåtgärd framför en annan.⁷³ För att kontrollera i vilken utsträckning materiell processledning kan och bör utgöra rättegångsfel krävs därför, utöver läsning av doktrin och förarbeten, en analys av den praxis som finns på området. De avgöranden som finns till hands bekräftar bilden av den materiella processledningen som ett komplext förfarande, med stora krav på anpassning till målets specifika karaktär.

4.1.1 Otydligheter och ofullständigheter

Domvilla föreligger i de fall då rätten underlåter att klargöra otydligheter eller ofullständigheter i parternas framställningar under såväl förberedelse som huvudförhandling. Rättens skyldighet att skaffa sig klarhet i ett mål bekräftades av HD i NJA 1976 s. 289. Käranden yrkade fastställelse av att

⁷³ Westberg (1988) s. 682.

svaranden var skadeståndsskyldig, varpå hovrätten fastställde skadeståndsskyldigheten, utan att bedöma huruvida skadeståndet borde jämkas till något annat än noll. Invändning om medvållande förekom, varför frågan om jämkning av skadeståndet ansågs vara en sådan närliggande omständighet som parterna hade velat få prövad efter påtalande av rätten. Hovrätten borde ha skaffat sig klarhet på denna punkt, vilket medförde att hovrättens underlåtelse var att betrakta som ett sådant rättegångsfel som föranleder undanröjande av domen och återförvisning av målet.⁷⁴

I NJA 2014 s. 212 var de tvistande parterna i målet inte överens om hur ersättningen för en vållad brand skulle beräknas. Hovrätten hade i början av huvudförhandlingen med hjälp av ett antal frågor sökt klarlägga parternas inställning. Hovrätten missuppfattade emellertid ett förtydligande från ena parten, med följderna att rätten dömde utifrån en felaktig uppfattning av partens talan. HD konstaterade, med hänvisning till 43 kap. 4 § RB och det nyss nämnda NJA 1976 s. 289, att underlåtenhet att skaffa sig nödvändig klarhet om en parts talan kan utgöra rättegångsfel. HD menade vidare att materiell processledning under huvudförhandling i hovrätt måste göras med betydande försiktighet, men att det ankommer på rätten att säkerställa att talan har uppfattats korrekt. Hovrättens uppfattning av partens talan framstod enligt HD som oförenlig både med hur parten tidigare lagt fram sin talan och med vad som förekom vid förhandlingen. HD slog slutligen fast att hovrätten grundade sin dom på en felaktig uppfattning av partens talan. Hovrätten prövade därför inte talan i sin helhet, varför det förelåg ett rättegångsfel som kunde antas ha inverkat på målets utgång. Domen undanröjdes och målet återförvisades till hovrätten.⁷⁵ Rättsfallet kan med fördel jämföras med utgången i NJA 1964 s. 41. I målet konstaterades domvilla med anledning av att rätten missuppfattat innebörden av ena partens ändring av talan.⁷⁶

⁷⁴ NJA 1976 s. 289.

⁷⁵ NJA 2014 s. 212.

⁷⁶ NJA 1964 s. 41.

4.1.2 Särskilt om yrkanden

Det bör inledningsvis konstateras att domvilla aktualiseras om domstolen ”underlåtit att förmå kändanden att förtydliga sitt obestämda yrkande.”⁷⁷ 42 kap. 3 § RB uppställer från domstolens sida ett krav på avhjälpande av obestämda yrkanden. En miss från domstolen i detta avseende riskerar inte endast att påverka utgången i målet, utan domstolen kan landa i ett sådant obegripligt domslut som tidigare redogjorts för.

Om en part under huvudförhandlingen inte upprepar ett yrkande som denne framställt tidigare under förfarandet, bör detta karaktäriseras som en sådan ofullständighet som rätten har att avhjälpa. Det har anförts att sådan processledning bör bedrivas eftersom rätten bör tillse att tvisten behandlas inom den ram som dragits upp under förberedelsen.⁷⁸ Denna form av processledning diskuterades i NJA 1987 s 450. I målet åberopades av Motala kommun under huvudförhandlingen inte en bestämmelse i jordabalken som i genmälet anförts som grund för bestridande. Hovrätten prövade således inte grunden varför kommunen menade att ett rättegångsfel var för handen eftersom man inte avsett att ändra sin talan. HD menade, efter en allmän diskussion om processledningens omfattning, att lämpligheten av en påminnelse kring en icke åberopad omständighet vid huvudförhandling i hovrätt kan ifrågasättas. Som ytterligare skäl anförde HD att kommunen haft möjlighet att utforma sin talan med erforderlig noggrannhet.⁷⁹ Högsta domstolens förhållningssätt stämmer överens med uttalandet i motiven om att materiell processledning i princip inte ska behöva tillgripas när målet nått så långt som huvudförhandling i hovrätt. HD tillmäter även partsstyrkan betydelse genom sitt uttalande om erforderlig noggrannhet. Det torde alltså inte vara fråga om rättegångsfel, om rätten under huvudförhandling i hovrätt underlåter att processleda fram ett åberopande av ett tidigare framfört yrkande. Det kan emellertid diskuteras

⁷⁷ Westberg (1988) s. 686.

⁷⁸ Westberg (1988) s. 683.

⁷⁹ NJA 1987 s. 450.

huruvida en sådan underlåtenhet inte är att betrakta som domvilla om det är fråga om en tingsrättsförhandling.

En ytterligare diffus grund för domvilla är en underlåtenhet från rätten att uppmärksamma en part på att dennes yrkande är materiellrättsligt ohållbart. Bedömningen i detta fall är starkt präglad av lämplighet, eftersom domstolen många gånger översiktligt bedömer parternas yrkande. Att i ett sådant fall ingripa med processledning kan betraktas lika försvarligt som att låta bli. Rättsförluster för parten står mot domarens intresse av att inte agera rådgivare i tvisten.⁸⁰ Det följer emellertid av dispositionsprincipen att det är parterna som i slutändan bär ansvaret för att deras yrkanden blir kompletta och adekvata med hänsyn till deras intressen i tvisten. Det kan således knappast röra sig om någon skyldighet att bedriva processledning, vilket starkt talar för att en underlåtenhet inte konstituerar domvilla.

Samtidigt kan domstolen behöva uppmärksamma en part på att utformningen av dennes yrkande är uppseendeväckande orimligt och ge denne tillfälle att ändra yrkandet. En underlåtenhet att processleda i ett sådant läge kan utgöra rättegångsfel.⁸¹ Likaså kan underlåten processledning utgöra rättegångsfel vid situationer där ”partens formulering av yrkandet ger uttryck för en lösning av tvisten som är klart mindre rimlig än en annan lösning”⁸², samtidigt som den bättre lösningen möjligen täcks av yrkandet men att domstolen inte påpekar detta för parten.⁸³

Ändrar käranden ett yrkande som svaranden redan medgivit, kan rättegångsfel aktualiseras om rätten underlåter att klargöra hur parterna förhåller sig till de nya omständigheterna. Medgivandet kan i ett sådant fall plötsligt bli orimligt till sitt innehåll eller omfattning.⁸⁴

⁸⁰ Westberg (1988) s. 684.

⁸¹ NJA 1976 s. 504, se även Westberg (1988) s. 682.

⁸² Westberg (1988) s. 684.

⁸³ Jfr NJA 1976 s. 289.

⁸⁴ Westberg (1988) s. 684. Jfr även NJA 1987 s. 459, som emellertid rörde parternas inställning till skadeståndsfrågan efter att åklagare justerat sitt åtal.

4.1.3 Övrig bristande processledning

Det är diskutabelt om underlåten processledning vid processhinder som går att avhjälpa kan anses utgöra domvilla. Visserligen ska parterna få tillfälle att yttra sig om frågan enligt kommunikationsplikten, men domstolen är inte skyldig att påpeka för en part att denne exempelvis kan undgå avvisning genom att korrigera sitt yrkande. Det har dock framförts i motiven att en sådan processledningen bör bedrivas, men parten lider inga större förluster av att hans talan avisas varför en sådan passivitet inte bör utgöra rättegångsfel.⁸⁵ Det förhåller sig naturligtvis annorlunda när det gäller processledningen vid tvingande processhinder.⁸⁶

Vidare överskrider rätten sina befogenheter att bedriva processledning om den ger en part materiella eller taktiska råd om hur denne bäst utformar sitt yrkande. Rättegångsfelet i ett sådan situation består i att ett sådant agerande står i direkt konflikt med domstolens krav på opartiskhet. En sådan processledning torde anses som en sådan omständighet som gör domaren jävig enligt jävsbestämmelserna i 4 kap. RB. I ett sådant fall bildar sig domaren en förhandsuppfattning om målet med följderna att bristande domförhet torde föreligga.⁸⁷

Domvilla kan även föreligga i de fall där rätten underlåter att påpeka principen om det bästa bevismedlet för parterna. Situationen diskuterades i NJA 2018 s. 1062. Kärande i målet yrkade betalning av ett lån, medan svaranden bestred käromålet med invändningen att han inte ingått låneavtalet. Svaranden missade att kalla ett avgörande vittne vid förhandlingen. Vid bedömningen poängterade HD vikten av att den materiella processledningen anpassas till målets beskaffenhet, och pekade särskilt på betydelsen av att en part uppträder utan ombud. Eftersom möjligheterna att åberopa nya omständigheter i högre rätt är begränsade, kommenterade man också vikten av att få allt relevant material prövat i

⁸⁵ Westberg (1988) s. 683.

⁸⁶ Jfr NJA 2017 s. 430.

⁸⁷ Westberg (1988) s. 685-686.

tingsrätten. HD anförde att rätten trots sitt krav på opartiskhet i regel inte är förhindrad att peka på betydelsen av principen om det bästa bevismedlet. Tingsrätten hade enligt HD brustit i sin skyldighet att bedriva materiell processledning genom att under förberedelsen inte förklara principen om det bästa bevismedlet för svaranden. Detta bedömdes särskilt allvarligt eftersom svaranden inte företräddes av ombud. Svaranden åberopade inte sitt avgörande vittne, vilket enligt HD kunde antas ha haft betydelse för målets utgång.⁸⁸

⁸⁸ NJA 2018 s. 1062.

5 Avslutande reflektioner

Den materiella processledningen är ett omdiskuterat fenomen inom det civilrättsliga tvistemålsförfarandet. Det är en process som i mångt och mycket är präglad av enskilda omständigheter och lämplighetsavvägningar. Det framgår av såväl förarbeten som praxis och doktrin att den materiella processledningen måste bedrivas utifrån den begränsning som sätts av dispositionsprincipen.⁸⁹ Det ska ytterst vara parterna som sätter ramen för processen, även om ramen ser något annorlunda ut beroende på om tvisten exempelvis är dispositiv eller inte.

Det framgår av såväl de resonemang som förs i doktrinen som i praxis att rättegångsfel är för handen om rätten underlåter att klargöra otydligheter eller ofullständigheter som i slutändan inverkar på målets utgång. Ett sådant exempel är om domstolen inte förmår käranden att förtydliga sitt obestämda yrkande. NJA 2014 s. 212 utgör ett tydligt exempel på en underlåtenhet från rättens sida att skaffa sig klarhet i ett mål. I målet konstaterades att domvilla förekommit till följd av att hovrätten dömt utifrån en felaktig uppfattning om ena partens talan. En sådan direkt underlåtenhet från rätten att skaffa sig klarhet torde vara ett gott exempel på processledning som konstituerar domvilla. Förfarandet i målet står exempelvis i direkt strid med den skyldighet att utreda målet som fordras enligt RB, vilket påverkar målets utgång och att domvilla föreligger torde därför vara relativt okontroversiellt. Denna skyldighet att skaffa sig klarhet befastes även i NJA 1976 s. 289. Resonemanget i fallet stämmer i någon mening överens med motiven vad gäller åberopande av närliggande omständigheter.⁹⁰ Att pröva jämningsfrågan innebär ett berikande av tvistens processmaterial, vilket riskerar att skada domstolens opartiska anseende. Det bör dock påpekas att båda parter ville få jämningsfrågan bedömd varför opartiskheten inte torde ha satts ur spel. Eftersom domstolen inte skaffat sig klarhet på denna punkt

⁸⁹ Se t.ex. Prop. 1986/87:89 s. 105.

⁹⁰ Se t.ex. SOU 1982:26 s. 121.

ansåg som nämnts domvilla vara för handen, men det är emellertid diskutabelt hur långt utanför parternas yrkanden domstolen ska treva efter omständigheter. Det finns med ett sådant trevande en risk för att domstolen uppfattas som partisk eller att den överträder de ramar som uppställs av dispositionsprincipen. Till saken hör även att det möjligen kan utgöra domvilla att inte pröva en annan mer lämplig lösning av tvisten som täcks av yrkandet, förutsatt att rätten inte påpekar detta förhållande för parterna.⁹¹

Det är omstritt huruvida rättens underlåtenhet att påpeka för en part att denne inte upprepat ett tidigare framställt yrkande konstituerar domvilla. Högsta domstolens förhållningssätt i NJA 1987 s. 450 stämmer överens med uttalandet i motiven om att materiell processledning i princip inte ska behöva tillgripas när målet nått så långt som huvudförhandling i hovrätt.⁹² Det framstår emellertid som oklart om en sådan processledning bör tillgripas i tingsrätten. Eftersom förberedelsen sätter ramen för tvisten har det argumenterats för att en sådan processledning bör bedrivas. Det torde alltså inte vara fråga om domvilla, om rätten under huvudförhandling i hovrätt underlåter att processleda fram ett åberopande av ett tidigare framfört yrkande. Det kan emellertid diskuteras huruvida en sådan underlåtenhet inte är att betrakta som domvilla om det är fråga om en tingsrättsförhandling. Generellt bör man kunna dra slutsatsen att ju längre processen är kommen, desto större är risken för att processledningen är att betrakta som otillåten. Det är även värt att notera att HD i ovan nämnda mål tillmäter parternas ställning betydelse genom sitt uttalande om erforderlig noggrannhet, där kommunen enligt HD ansågs ha goda möjligheter att korrekt utforma sin talan.

En underlåten processledning vid avhjälpbara processhinder bör inte konstituera domvilla. Visserligen har det i motiven argumenterats för en sådan processledning, men frågan är om en underlåtenhet innebär en sådan påverkan på målets utgång som utgör grund för domvilla. Inte heller kan en

⁹¹ Jfr NJA 1976 s. 289.

⁹² Se t.ex. Prop. 1986/87:89 s. 216.

underlåtenhet från rätten att påpeka att en parts yrkande är materiellrättsligt ohållbart klassificeras som domvilla. En sådan åtgärd från rätten bör hindras av dispositionsprincipen, eftersom yrkandets materiellrättsliga kvalitet alltid är parternas ansvar. Processledning i en sådan situation kan uppfattas som att rätten utan processrättsligt stöd ger parten en fördel. Det bör således vara tämligen svårt att hävda att en sådan underlåtenhet ger grund för klagan över domvilla. Vid ett ändrat eller justerat yrkande som svaranden medgivit kan domvilla föreligga om rätten inte uppmärksammar parterna på de nya omständigheterna. En sådan underlåtenhet torde i allra högsta grad konstituera domvilla, eftersom rätten knappast har skaffat sig klarhet i målet. Medgivande av exempelvis nya grunder som parten inte har kännedom om torde definitivt påverka målets utgång. Så kan vara fallet om domstolen inte klargör parternas ståndpunkter i låt säga skadeståndsdelen av ett mål där ett nytt läge uppstår efter justerande av ett medgivet yrkande.

Underlåter rätten att påpeka principen om det bästa bevismedlet för parterna kan det röra sig om domvilla. Det tycks enligt HD ha särskilt betydelse om en sådan underlåtenhet riktas mot en part utan ombud. Det är möjligt, mot bakgrund om vad som stadgats om processledningens omfattning, att hävda att sådana åtgärder från rätten är allt för långtgående. Ett påpekande om att en parts bevisning exempelvis är otillräcklig snuddar mot materiell rådgivning, vilket riskerar att göra domstolen partisk. Likt så många andra situationer med processledning bör detta vara en lämplighetsfråga i det enskilda fallet med hänsyn till exempelvis just förekomsten av ombud. Trots utgången i NJA 2018 s. 1062 torde det finnas situationer där domvilla kan komma i fråga avseende domstolarnas hantering av bevisfrågor.

Det kan konstateras att domvilla säkerligen föreligger i de fall där domstolen ägnar sig åt materiell rådgivning. Det är närmast att betrakta som en klar överträdelse av domstolens befogenheter, eftersom det strider mot förbudet mot förhandsuppfattningar. Domaren ska betraktas som jävig och vara förhindrad att delta i avgörande av målet. Med det sagt är det fortfarande problematiskt att identifiera vid vilken tidpunkt

processledningen övergår i rådgivning. Ombudens tendens att inte protestera försvårar saken ytterligare.

Eftersom processledningen ska bedrivas på allt processmaterial som förekommer, är det tämligen svårt att dra en generell gräns vid vilken processledning som bör anses bristande. Troligen är en sådan skönmässig bedömningsfrihet nödvändig för domstolarna. Alltför ingående reglering riskerar att hämma processen och eventuellt skapa ytterligare oklarhet. Om domstolen inte vågar processleda uppstår svårigheter att skaffa sig klarhet vid otydligheter och ofullständigheter. Samtidigt finns risk att domstolens opartiskhet sätts på spel vid en långtgående processledning. Av den doktrin och praxis som finns på området kan man skönja ett flertal omständigheter vid processledning som bör utgöra domvilla. I huvudsak, men inte uteslutande, är omständigheterna koncentrerade till missuppfattningar eller underlåtenheter avseende yrkanden. Troligen är det också vid utrönandet av yrkandes egentliga innebörd som flest processledningsrättsliga underlåtenheter och övertramp sker.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Offentligt tryck

SOU 1982:25 Översyn av rättegångsbalken 1, processen i tingsrätt del A

SOU 1982:26 Översyn av rättegångsbalken 1, processen i tingsrätt del B

Prop. 1986/87:89 om ett reformerat tingsrättsförfarande

Litteratur

Brolin, Thore, Rehnström, Åke, Widebeck, Magnus & Gleiss Wilborg, Fanny, *Twistemålsprocessen II. En handledning för huvudförhandlingen*, 4:e uppl., Wolters Kluwer, Stockholm, 2019.

Ekelöf, Per Olof, Edelstam, Henrik & Boman, Robert, *Rättegång. Femte häftet*, 7:e uppl., Norstedts Juridik, Stockholm, 1998.

Fitger, Peter, Sörbom, Monika, Eriksson, Tobias, Hall, Per, Palmkvist, Ragnar, Renfors, Cecilia, *Rättegångsbalken m.m.*, lagkommentar, Norstedts Juridik, uppdaterad 1 april 2019.

Kleineman, Jan, 'Rättsdogmatisk metod', i Nääv, Maria & Zamboni, Mauro, *Juridisk metodlära*, 2:a uppl., Studentlitteratur, Lund, 2018.

Lindell, Bengt, *Civilprocessen - rättegång samt skiljeförfarande och medling*, 4:e uppl., Iustus Förlag, Uppsala, 2017.

Sunnqvist, Martin, 'Allmän domstols officialprövning, materiella processledning och upplysande verksamhet i konsumenttvister', JT 2010/11, s. 169

Welamson, Lars & Munck, Johan, *Processen i hovrätt och Högsta domstolen. Rättegång VI*, 5:e uppl., Wolters Kluwer, Stockholm, 2019.

Westberg, Peter, *Civilrättskipning*, 2:a uppl., Norstedts Juridik, Stockholm, 2013.

Westberg, Peter, *Domstols officialprövning*, Juridiska Föreningen i Lund, Lund, 1988.

Zacharias, Claude, 'Gränsen mellan materiell processledning och materiell rådgivning', SvJT 2002 s. 736.

Rättsfallsförteckning

Avgöranden från Högsta domstolen

NJA 1964 s. 41

NJA 1976 s. 289

NJA 1976 s. 504

NJA 1985 s. 738

NJA 1987 s. 450

NJA 1987 s. 459

NJA 1987 s. 766

NJA 1993 s. 331

NJA 1995 s. 571

NJA 2014 s. 212

NJA 2017 s. 430

NJA 2018 s. 1062